

Рада Кършакова

ЕЗИКОВО ПОСЛАНИЕ И КОНТЕКСТОВА СЕГМЕНТАЦИЯ НА ЕКСТРАЛИНГВИСТИЧНАТА СРЕДА

*Само изучаването на способите
за взаимодействие и организация на
всички типове знания ни приближава
към разбирането на същността на
езиковата комуникация и способства
за изясняване на природата на семан-
тичния извод, осъществяван в ежедне-
вната практика на езиковата употреба.*

В. И. Герасимов и В. В. Петров

Когнитивният аспект на функционирането на езика поставя проблема за характера на знанията и за тяхната концептуализация в процеса на комуникативния обмен. Въпросът за принципа на съотносимост и за факторите на изоморфизъм между моделите на света при кодирането и декодирането на езиковото съобщение е свързан с преформулирането на проблема на истинностната оценка на комуникативна основа — при аргументацията на дихотомията “семантика на истинността” и “семантика на разбирането” се привлича категорията “пресубозиция” (Филмор, 1988 : 81–90), а релевантността се дефинира от гледна точка на комуникативната ефективност (Спербер и Уилсън, 1988).

Аксиоматично положение е, че в реалните комуника-

тивни актове не се използва цялата съвкупност от знания, представи и информационни сигнали, с които комуникантите разполагат. Винаги са валидни ограничаващи фактори, когнитивни средства за комуникативно релевантното лимитиране на интерпретацията на съобщението. В този смисъл е особено продуктивна диференциацията на т. нар. “равнище на оптимална релевантност”, присъщо на всеки ефективен акт на общуване (Спербер и Уилсън, 1988 : 232–233). Принципът на релевантността постулира паралелност между продуцирането и интерпретацията – при комуникативно ориентираната семантика за изходна позиция може да бъде приета както тази на говорещия, така и на реципиента, но при задължителното двустранно моделиране на комуникативния процес.

И продуцирането, и възприемането на съобщенията се извършва в сложно ситуирани социални контексти. Категорията пресупозиция се използва при тяхното концептуализиране в качеството на когнитивна предпоставка: пресупозиционно основание на модела (ван Дайк и Кинч, 1983) или семантична предпоставка на разбирането (Филмор, 1988). Пресупозициите изпълняват функцията на семантични връзки (релации) между вербалното послание и определени елементи на извънтекстовата среда (контексти). Тази пресупозиционна функция е селективна и лимитационна по отношение на констатираното пространство, тъй като прокарва еднозначни и конкретизиращи когнитивни проекции. В този смисъл скритата семантика корелира пряко с релевантността в речевия акт, която предполага някаква степен на интеграция на моделите на света. Интегрирането на моделите на света е свързано с формиране на необходимо достатъчната база за постигане на разбиране в комуникативния контакт.

Интерпретационната рамка на понятията “модели на света”, “контекст” и “пресупозиции” има многоизмерим обяснителен потенциал. В настоящото изложение той се прилага за:

- контекстово моделиране на сегментираната и йерархично организирана екстралингвистична среда на езиковия контакт;
- анализ на релациите, възникващи на пресупозитивна основа между езиковата формация и различните типове контекстови данни.

1. Сегментиране на екстралингвистичната среда

Според Спербер и Уилсън говорещите, които не осъзнават как слушателите им се отнасят към обсъждания предмет на речта, рискуват да изискат от тях твърде много усилия и дори да доведат до това техните съобщения да постигнат нищожни или никакви ефекти (Спербер и Уилсън, 1988 : 219). Комуникативният континуум за дадено конкретно изказване винаги е съотносим с определен модел на света и стремежът към постигане на разбиране изисква идентифицируемостта на този комуникативен континуум да се проектира още при продуцирането на съобщението. Това се свежда до програмиране на контекстуалните ефекти, които ще осигурят равнището на оптимална релевантност. Както отбелязват Ван Дайк и Кинч, реципиентът се нуждае от няколко вида данни, за да разбере съобщението: информация за самия обект или събитие, информация за ситуацията и информация за пресупозициите (Ван Дайк и Кинч, 1983 : 4–10). Така наред с когнитивните предпоставки успешната интерпретация на посланието се подпомага от контекстуалните основания и от определени сетивни стимули на речевия акт.

Комуникативният континуум съвсем не е елементарна дискретност. Той се формира от активизирани компоненти, принадлежащи на различни сфери на знанията и социалния опит, както и от ситуативно значими индикатори във вербалния изказ. Доколкото всички тези данни имат екстралингвистична природа, те могат да бъдат описани чрез понятието *к о н т е к с т*, разбирано като извънтекстова (по отношение на дадено изказване) семантична реалност.

Анализирайки релевантността като психологическо свойство, Спербер и Уилсън поставят въпроса за избираемостта на контекстите в процеса на възприемането и разбирането на вербалните послания (Спербер и Уилсън, 1988 : 219–225). Този въпрос може да бъде резюмиран в няколко основни постановки:

а) Интерпретацията на езиковото съобщение се извършва при обединяване на информацията с контекста;

б) Контекстът се формира във вид на множество от фонові допускания (предположения – *assumptions*), които се

извличат от енциклопедичните знания, от изразени или комплицирани въз основа на предходни съобщения знания и от получаваната непосредствено от обкръжаващата обстановка информация;

в) В процеса на разбирането винаги се прави избор от някакъв спектър възможни контексти и този избор се направлява от стремежа към постигане на релевантност, т. е. релевантността има статус на константа, а контекстът — на променлива;

г) Необходимо условие за постигане на релевантност е реализирането на такива контекстуални ефекти (импликации, потвърждения), които свързват по непротиворечив начин дадения контекст с предхождащата когнитивна обработка (предходни етапи на комуникативния процес или предходни комуникативни актове).

Разгледан от позицията на продуциране на съобщение, принципът за оптимална релевантност би следвало да взема под внимание интересите както на говорещия, така и на неговия адресат. Това означава, че отправителят е длъжен при вербализиране на информацията да отчита езиковия и социалния опит на реципиента, неговите ценностни нагласи към отразяваната денотативна ситуация, социокултурните регламентации на изразяването чрез речевия акт действия, общите познания по предмета на речта. Освен това той трябва да стимулира онези аспекти на общия опит и материалната среда, чиито индикации биха ориентирали правилно реципиента относно валидните контекстуални импликации.

Факт е, че контекстът не може да бъде продуктивно описван, ако се третира като еднородна и еднозначна величина. Това е и очевидно, и безспорно положение. Макар и абстрактно глобализиран, контекстът е сегментирано семантично пространство. Именно в неговите структури се съсредоточават различните по тип компонентни единици, имащи потенциал за актуализация в зависимост от потребностите на ситуацията.

По традиция контекстовата семантика интерпретира екстралингвистичния фактор на общуването чрез понятията **к о н т е к с т и с и т у а ц и я**. Въведеният още от Б. Малиновски и Дж. Фърт термин “контекст на ситуацията”

обозначава обстановката на речта във всички нейни аспекти: участниците в общуването, предметното обкръжение, социалния и културния опит на комуникантите. Контекстът на ситуацията е своеобразен схематичен конструкт, който позволява да бъдат обединени група родствени категории: характеристиките на комуникантите и техните вербални и невербални действия; имащите отношение към общуването предмети; резултатите (комуникативните ефекти) от словесната дейност (Фърт, 1957).

В по-късните неофъртиански виждания се прокарва известно разграничаване между ситуация и контекст. При Дж. Елис към екстралингвистичната ситуация са отнесени тематичният регистър, стилистичните характеристики и материалното обкръжение на комуникативния акт, докато контекстът е обвързан със социалните и културните знания (Елис, 1966).

Ние гледаме на демаркационната линия между ситуация и контекст все пак като на теоретична условност. Действително контекстът се проявява на различни равнища – граматично, стилистично, семантично. Но нивото на комуникацията по необходимост глобализира изследователския ракурс и априорно задава задължителна комплексност на екстралингвистичните параметри. Подобно на понятието “текст” термините “ситуация” и “контекст” остават по същество дефинитивно неизчерпани, операционални понятия (вж. напр. обзорите в Кодухов, 1973; и Краевска, 1986). Това обяснява широкото използване и на двата термина за целите на семантичното макроструктуриране на извънречевата реалност. Например Ш. Бали отнася към ситуацията “не само елементите, възприемани чрез чувствата в процеса на речта, но и всички известни на събеседниците обстоятелства, които могат да послужат като мотиви за техния разговор” (Бали, 1955 : 52). Авторът обръща внимание и върху друг съществено аспект на ситуацията – нейната константност относно състоянията на обществен живот на дадена речева група в определени времево-пространствени граници.

От своя страна Дж. Лайънз обединява посредством понятието “контекст” релевантните обекти и действията, извърш-

вани в даден момент и на дадено място; общите знания на говорещия и слушащия; знанието за това, което е било казано по-рано и е съществено за разбирането на изказването; общите пресупозиции; обичаите, характерни за даден речев колектив (Лайънз, 1978 : 441).

Тук можем да констатираме ясен паралел в тълкуванията на понятията “ситуация” и “контекст”, както и в теоретичния базис, от който двамата автори изхождат. Не случайно в лингвистиката на текста и в социолингвистиката се оперира с интегративни понятия като “конситуация” (Пражка лингв. школа) или “социална ситуация” (Блом и Гъмперц, 1972; Швейцер и Николски, 1978 и др.), чрез които се представя комплексният образ на екстралингвистичната величина.

В нашите изследвания се предпочита терминът “контекст”. За този избор имаме няколко основания:

Първо, понятията “контекст” и “пресупозиция” имат иманентна връзка, която многократно е потвърждавана в теоретичната традиция на комуникативно ориентираната лингвистична семантика.

Второ, понятието “контекст” позволява да се изгради хомогенно теоретично очертание. В неговата дискретна концептуална картина сегментацията на комуникативната среда може да бъде организирана непротиворечиво – не се налагат ограничения по отношение на включването на словесната материя в качеството ѝ на контекстов фактор.

И, трето, в когнитивен план категориите контекст, пресупозиции и модели на света образуват единен теоретичен ред с надеждна обяснителна сила относно ефективността на комуникативния контакт.

За обединяването на разнообразните елементи на конституцията в общо контекстово пространство се привличат понятия с различна степен на глобализация и абстрактност, но контекстът се представя най-често като дискретност от определени типове контекст.

Т. А. ван Дайк ситуира “прагматическия контекст” на разбирането в макрорамката на “общ социален контекст”, в която е komponиран и “изходен контекст на речевата ситуация”. Общият социален контекст и изходният контекст на

ситуацията са среда за формиране на условията (валидните пресупозиции), благодарение на които се осъществява процедурата по приписване на значимост на тази информация, която може да се окаже важна за взаимодействието (Ван Дайк, 1989 : 215–218).

При Т. Слама-Казаку “тоталният контекст” обхваща всички измерения на глобалната конситуация, като се разслагва на няколко контекстови равнища: “експлицитен невербален контекст”, “експлицитен вербален контекст” и “имплицитен контекст” (Слама-Казаку, 1961 : 227–228). В терминологията на В. Я. Миркин последният (имплицитният контекст) е назван с понятието “психологически контекст” и е дефиниран като “взаимно познаване на реалиите, свързано с всеки от събеседниците, знание, основано на съвместния минал опит. Психологическият контекст е знание не за себе си, а за събеседника” (Миркин, 1976 : 92).

Посочените виждания принципно се съотнасят с модела, разработен от Г. В. Колшански. За разлика от тях в теорията на Колшански много последователно е изведена функционално-семантичната линия контекст ↔ пресупозиция (Колшански, 1980 : 76–88). Семантичната същност на пресупозициите се обяснява с тяхната функция да насочват към еднозначно за дадена конситуация изразяване и възприемане на смисъла на текста и на отделните му изказвания. Съвкупността от лимитиращите интерпретацията на конкретното послание условия Колшански систематизира в три типа контекст: “вертикален”, “хоризонтален” и “ситуативен”. Като семантична величина вертикалният контекст представя общото фоново знание, способстващо за контекстовото възприятие на текста – неговото лингвистично измерение е категорията пресупозиция. Хоризонталният контекст се проявява в рамките на вербалния текст и обхваща релевантните за изказването съдържателни факти, изразени в неговото словесно обкръжение. Ситуативният контекст се формира от паралингвистичните условия на комуникативния акт. Той влияе върху сетивните възприятия на комуникантите и релевантността му получава паралингвистични или деиктични сигнализации във вербалните структури (Колшански, 1980 : 32–80).

В по-ранните ни изследвания типологията на Г. В. Колшански се възприема като изходен теоретичен базис за моделиране на контекстовата зависимост на изречението в процеса на текстовото продуциране (Кършакова, 1988 и 1990). Ние оценяваме продуктивността на тази типология в две насоки:

- за изявяване на семантичните релации между вербалните формации и разнородните извънтекстови данни посредством апарата на пресупозициите;

- за изграждане на глобализиран образ на контекстовата величина, в чиято дискретна семантична проекция отделните сегменти се организират по определен начин.

2. Контекстово измерение на комуникативната ситуация

У. Шрам посочва, че комуникацията сама по себе си не притежава никакъв живот. Тя съдържа това, което хората, влезли в комуникативно взаимодействие, внасят в нея – “за да разберем човешкия комуникационен процес, трябва да разберем как хората са свързани един с друг” (Шрам, 1992 : 34). Комуникативната ситуация винаги представя “не само конкретните обстоятелства на социалното взаимодействие (ситуация), включващи система от взаимоотношения между говорещ и слушащ. Тя включва и конкретно-социалните обстоятелства, типа обществено устройство и състояние (контекст). Контекстът изпълнява детерминираща функция по отношение на всички видове дейности, в това число и на дискурса” (Факалиева, 1995 : 238).

В измерението на контекста конситуацията представлява едно динамично взаимоотношение чрез езика. Нейният лингвистичен компонент е втъкан в извънезиковата среда и се намира в непосредствена взаимовръзка с нея. Различните елементи на тази среда рефлектират във вербалната материя и тя ги изразява по някакъв начин чрез средствата на езика. За комуникативния процес са валидни редица лимитиращи параметри. Наред с темпоралните и пространствените граници той задължително е ситуиран в определена социокултурна среда, в която поначало е възможно неговото възникване. На говорещия и на слушащия са присъщи съответни модели на света – техните уникални концептуализирани конструкти, чието формиране се извършва по естествен път в тази социо-

културна среда. Комуникативното взаимодействие се осъществява чрез текста — на негова основа моделите на света се интегрират, което е предпоставка на семантичния изоморфизъм. Изказването се продуцира от говорещия с определен код и по определен канал за връзка с определено комуникативно намерение. По време на общуването говорещият и слушащият могат да сменят ролите си, но в дадения, фиксиран във времето и пространството момент, в позицията на говорещ се намира само един от тях и само той реализира функциите на говорещ — производител на конкретното вербално послание. От такава гледна точка интерпретационният потенциал на изказването се предпоставя до висока степен от усилията на отправителя да постигне приемливо равнище на релевантност за събеседника си включително за онези съдържателни страни на изказването, които са новост за реципиента.

Това описание на комуникативната ситуация е удобен базис за преформулиране на конситуативната структура в термините на контекста.

В обобщен семантичен план всяка конситуация се лимитира от макроконтекстова проекция, задавана от концептуализираната картина на света, присъща на дадена комуникативна общност. Тази проекция е съотносима с известния “контекст на културата” на Дж. Фърт. Но тя може да се интерпретира и с понятието вертикален контекст, разглеждано в широки граници. В такъв аспект вертикалният контекст представлява фактор, семантична база на възможните комуникативни континууми, основани на социалните практики и взаимодействия в общността. В неговата системност се организират и индивидуалните, и груповите модели на света, реализирани в речевата дейност на съответния социум.

Вертикалният контекст е универсална и иманентна величина на всяко общуване. Без него самият комуникативен процес по същество е невъзможен. Освен това, за целите на операционалния анализ той допуска определена разноразмерност. Например вертикалният контекст може да бъде строго и тясно детерминиран в рамките на някакво дисциплинарно знание, както е при научната комуникация (Кършакова, 1990). Но неговият обхват, както отбелязахме, позволява и по-висока степен на глобализация.

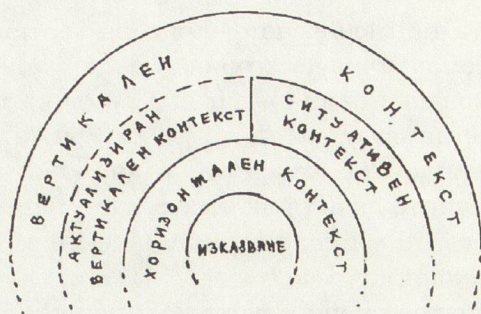

В аспекта на изложеното виждане вертикалният контекст е макросемантична категория от съдържателен тип, която лимитира контекстовия предел на комуникативната ситуация. В него се вписват знанията на комуникантите за природата на света; общокултурните и националнокултурните знания; социалните знания за обществото, неговите норми и ценностни системи; езиковият опит, в който са кодирани съдържателните данни.

Описан по този начин, вертикалният контекст е твърде обща семантична величина, която очевидно не може в своята съвкупност да бъде релевантна за едно конкретно взето изказване. По силата на ситуативната актуализация в акта на речта се активизират определени звена на вертикалния контекст, чиято релевантност получава индикации на пресупозитивна основа. Този активизиран и значим за общуването слой на вертикалния контекст ние определяме с понятието **актуализиран вертикален контекст**. Най-често именно актуализираният вертикален контекст се оказва непосредствено наблюдаемата и описуема зона от вертикалния контекст – поне с изследователския апарат на пресупозициите. Като цялостен конструктор даден строго лимитиран вертикален контекст може да бъде описан с методите за представяне на знанията, прилагани в изкуствения интелект и когнитивната лингвистика. Още повече че всеки елемент на вертикалния контекст е звено от някаква концептуална структура – активизирането на този елемент означава да се активизира съответната понятийно-ценностна системна единица.

Както посочихме по-горе, наред с **вертикалния контекст** за езиковото послание са валидни **ситуативен** и **хоризонтален контекст**. Това са сегментите, от които е изградено общото контекстово пространство. Те организират екстралингвистичната среда в семантична дискретност по начин, който е представен в следваща схема:

Изведеният модел е подчинен на стремежа да се изяви типологичното сегментиране на контекстовата категория и нейната йерархична организация. Чрез контекстовата йерархия се показват отношенията между контекстовите зони в съотносимост с параметрите на комуникативната ситуация, а следователно и от гледна точка на въздействието им върху езиковия компонент в комуникацията. Смятаме, че моделът има реципрочна стойност за двете страни на комуникативния процес, тъй като обособените контекстови единици имат влияния, отчитани и при продуцирането, и при интерпретирането на езиковата формация. Потенциалният динамизъм на модела — механизмът на избор и активизиране на контекстовите данни може да бъде изявен при експлициране на пресупозициите на изказванията.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Ш. Балли. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.

В. И. Герасимов., В. В. Петров. На пути к когнитивной модели языка. — В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. М., 1988, с. 5–11.

Т. А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989.

В. И. Кодухов. Контекст как лингвистическое понятие. — В: Языковые единицы и контекст. Л., 1973, с. 7–32.

Г. В. Колшанский. Контекстная семантика. М., 1980.

Н. Краевская. Понимание термина “ситуация” в современной

западноевропейской и американской лингвистике. — Съпоставително езикознание, 1986, № 5, с. 54–63.

Р. Кършакова. Микроконтекст на изречението в писмената научна реч. — Български език, 1988, № 5, с. 410–416.

Р. Кършакова. Степени на контекстова зависимост на изречението в писмени научен текст. Автореф. на канд. дис. С., 1990.

Дж. Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978.

В. Я. Мыркин. Текст, подтекст и контекст. — Вопросы языкознания, 1976, № 2, с. 86–93.

В. Факалиева. Социолингвистични критерии на текста. — В: Лингвистика на текста. С., 1995, с. 230–249.

Ч. Филлмор. Фреймы и семантика понимания. — В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. М., 1988, с. 52–93.

А. Д. Швейцер., Л. Б. Никольский. Введение в социолингвистику. М., 1978.

Д. Шпербер., Д. Уилсон. Релевантность. — В: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. М., 1988, с. 212–234.

У. Шрам. Характер на комуникацията между хората. — В: Комуникацията. С., 1992, с. 22–65.

J. Blom., J. Gumperz. Social Meaning in Linguistic Structure: Code-Switching in Norway. — In: Directions in Sociolinguistics. New York, 1972.

T. A. van Dijk., W. Kintsch. Strategies of discourse comprehension. New York, Academic Press, 1983.

J. Ellis. On contextual meaning. Memory of J. Firth. London, 1966.

J. R. Firth. The technique of semantics. Papers in Linguistics (1934 – 1951) by J. R. Firth. London, 1957.

T. Slama – Cazacu. Language et context. Le problème du langage dans la conception de l'expression et de l'interprétation par des organisations contextuelles. The Hague, Mouton, 1961.